

סוגיה יט: מנהגי תשעת הימים ושבוע שחל בו תשעה באב

רקע

נהגו ישראל מנהגי אבלות שאינם מחוייבים בהם על פי דין. מנהגים אלו קדומים מאוד, חלקם מתקופת האמוראים.

מקורות

- א. ירושלמי פסחים פ"ד ה"א, "אמר רבי זעורה... יהרסון" [הס' הירוש' במדכ' שבסע' ב]
- ב. מדכ' סי' תרלג
- תרומת הדשן סי' קנב
- ג. אכילת בשר ושתיית יין
- רמב"ם הל' תעניות פ"ה ה"ו
- ראבי"ה סי' תתפכ
- כלבו סי' סב, "משנכנס אב ממעטין בשמחה... אלא אותו שבת לבד"
- מדכ' סי' תרלט, "כל זמן שהוא כשלמים שיש בו שמחה... ע"כ מנהגים מראב"י העזרי"
- ד. רחיצה
- רמב"ם הל' תעניות פ"ה ה"ו
- תרומת הדשן סי' קנ
- ה. שהחינו
- ספר חסידים סי' תתמ
- שו"ת מהרי"ל סי' לא אות ב
- ו. שלושת השבועות
- ספר המנהגים מהר"א טירנא עמ' עד, "מי"ז בתמוז... סליק חדש תמוז"
- ז. שו"ע סי' תקנא סע' א, ז-יא, טז-יח ומשנה ברורה

תלמוד ירושלמי מסכת פסחים פרק ד ה"א
אמר רבי זעורה נשייא דנהגן דלא למישתייא מן דאב עליל מנהג שבו פסקה אבן שתייה מה טעם כי השתות יהרסון.

תרומת הדשן סימן קנב

אמנם נראה דאזתה מלאכה שעושין הנשים לצעיפים קודם הכביסה, שמוללין הקצוות אין לאסור בשבת זו כל עיקר בצעיפים ארמאיות, דאפילו בצעיפים (ישראלית) [ישראליות] אינה אלא חומרא יתירא, דלא דמי כלל לתיקון השתי לבגדים חדשים. וגם הנשים הטוות חוטיין כדי לתפור בהן בגדים ומחיייתם ממלאכה זו, נראה דשרי לטוות בשבת זו. דהך נמי לא דמי לתיקון השתי שהוא בתחילת אריגת הבגדים ואיכא שמחה בדבר, משא"כ בחוטי התפירה.

ראבי"ה ח"ג - הלכות תענית סימן תתפב

נהגו אבותינו שלא לרחוץ מראש חודש ועלינו לקיים משום אל תטוש תורת אמך, וכן נהגו שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין. ולא מכח איסור <חכמי> התלמודים, דאף על גב דפסקינן הלכה כרבי מאיר דאמר אבל נוהג מראש חודש ועד התענית [והלכה כרבי שמעון בן גמליאל שאינו אסור אלא אותה שבת בלבד] ואוקמינן בתרוייהו לקולא [כרבי מאיר שאינו אסור אלא לפניו וכרבי שמעון בן גמליאל שאינו אסור אלא אותה שבת] ואם כן לכל הפחות שבת שחל תשעה באב בתוכה לפניו נוהג אבילות, ואבל אסור בחמין, כדאמרינן בפרק קמא דמכילתין. [נראין] הדברים דנוהג אבל דנקט לענין סיפור וכיבוס דוקא, דכי היכי דשרי בנעילת הסנדל ובתשמיש המטה עד תשעה באב הכי נמי ברחיצה וסיכה ותניא בשמעתין כל שהוא משום תשעה באב אסור לאכול בשר ולשתות יין ולרחוץ ולסוך רבי ישמעאל ברבי יוסי <אומר> משום אביו כל שעה שמותר לאכול מותר לרחוץ פניו ידיו ורגליו, ומסתמא הילכתא כרבנן, ואפילו רבי ישמעאל [ברבי יוסי] לא פליג אלא בערב תשעה באב קודם סעודה המפסקת, אבל קודם לכן שרי לכולי עלמא, ותניא כל מצות שנוהגות באבל נוהגות בתשעה באב (אבל) אסור באכילה ובשתיה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה, משמע דדוקא ביום תשעה באב. ומיהו יש ירושלמי שכתוב בו נשייא דנהגי דלא למישתי חמרא מן דאב עליל מנהג, אבל רבינו ניסים לא גריס חמרא, ופירש נמי או בשתי או בערב, ויש מרבתינו שנסתפקו בדברים הללו והנראה בעיני כתבתי אני המחבר.

ספר כלבו סימן סב

משנכנס אב ממעטין בשמחה כלומר שאין בונין בנין של שמחה ואין נוטעין נטיעה של שמחה ואין עושין סעודת ארוסין ונשואין אבל לארס מותר ואפילו ביום תשעה באב שמא יקדמנו אחר, ויש נמנעין מאכילת בשר משנכנס אב לפי שאין שמחה אלא בבשר ואע"פ כן אין צריכין להמנע מתבשיל שנתבשל בו הבשר דלצעורי נפשיה קא מכויין והא אצטער, ועוד דאמרינן בנדרים הנודר מן הבשר מותר בתבשיל, וכתב ה"ר אשר ז"ל וראיתי נשים יקרות שנמנעות מאכילת בשר ומשתית היין משבעה עשר בתמוז עד עשרה באב ואומרות שכך קבלו מאימותיהן דור אחר דור, ונראה לי משום דאמרינן בתלמוד במשנה בשבעה עשר בתמוז בטל התמיד וכן בעונותינו בטל נסוך היין ויש מן האנשים שנהגו כן, ונהגו בספרד שאין אוכלין בשר מר"ח אב עד תשעה בו, וירושלמי אמר רבי ישמעאל אלין נשיא דנהגי דלא למשתי חמרא מדעייל אב מנהגא שבו פסק אבן שתיה שנאמר [תהלים יא, ג] כי השתות יהרסון ונראה לי אבן שתיה שהיתה שם שתות יין הנסוך עכ"ל, וכתב בעל ההשלמה ז"ל שמשנכנס אב אין ראוי לכבס ולגהץ למעט בשמחה ואף על פי שאינו אסור אלא אותו שבת לבד.

תרומת הדשן סימן קנ

שאלה: מר"ח אב עד התענית שרי לרחוץ בצונן כגון בנהרא או לאו?
תשובה: יראה דלכאורה משמע דאסור, דהכי מסיק פ"ק דתענית [יג]. כל שהוא משום אבל, בין בחמין בין בצונן אסור. וכל מה שנמנעים מר"ח עד התענית משום אבל הוא כרבנן פרק החולץ [יבמות מג:], שאני בין אבילות חדשה לאבילות ישנה, דהיינו מר"ח עד התענית כדמוכח בא"ז ובמרדכי דנהגו אסור [שמא צ"ל: איסור] ברחיצה. וא"כ לכל הפחות רוצה לומר בחמין, וי"ל דכל רחיצה קאמרי. וכן משמע קצת לשון המרדכי דכתב אהא דאמר כל מצות הנוהגים באבל נוהגים בט"ב, ואסור ברחיצה מיהו נהגו שלא לרחוץ מר"ח אב ע"כ. והשתא אי רוצה לומר דנהגו דווקא שלא לרחוץ בחמין מאי מיהו דקאמר, שפיר נקט תלמודא דווקא ט' באב דאסור ברחיצה אף בצונן,

כמו שנהגו באבל. אלא ע"כ מנהג אבותינו נמי דאסור ברחיצה אף בצונן, ולכך קאמר שפיר במרדכי ומיהו, אהא דמשמע תלמודא דדוקא בט' באב אסור ברחיצה. אע"ג דלשון הרמב"ם משמע דדוקא בחמין נהגו איסור, דכתב שנהגו הכל שלא לכנס למרחץ בשבת זו. מ"מ נראה דכיון דא"ז ומרדכי פליגי עלה בהא, דאינהו סברי דנהגו מר"ח ואילך, ואיהו לא כתב אלא בשבת זו, ה"נ נימא דבהא נמי פליגי, דנהגו אפילו בצונן ולהכי נקיט [שמא צ"ל: נקטין] אינהו שלא לרחוץ ולא נקטו שלא לכנס במרחץ כהרמב"ם. אמנם כמדומה לי שראיתי בימי חורפי רוחצים בנהרות מר"ח ואילך ולא מיחו בידם, והמחמיר תבא עליו ברכה.

ס פ ר ח ס י ד י ם (מ ר ג ל י ו ת) ס י מ ן ת ת מ

יש חסידים מחסידים הראשונים שלא היו אוכלים שום פרי חדש בין י"ז בתמוז לט' באב כי אמרו איך נברך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה. ויש מברכים על פרי חדש כשנזדמנו להם בשבתות שבין י"ז בתמוז לט' באב, א"ל החכמים היה לכם לברך שהחיינו כשראיתם אותו כר' יהודה כשראה קרא חדתא ואלו אמרו לא כי אלא כשאכלו.

ש ו" ת מ ה ר י" ל ס י מ ן ל א א ו ת ב

ולברך שהחיינו בין המצרים כתוב בספר חסידים [סי' תתמ] דלא. ונראה לע"ד כגון מילתא דאפשר לדחויי כגון פירי או מלבוש, אבל אי מיקרי פדיון הבן אין מחמיצין את המצוה או הברכה, וצ"ע [בב"י ובכ"י פ' חסר מילת וצ"ע] ר' יהודה ב"ר שמואל החסיד משפירא נולד בערך בשנת ד"א תת"ק (1140). השפעתו של ר' יהודה היתה גדולה מאוד, ומתלמידיו היו גדולי הדור הבא - ר"י אור זרוע, ר' אלעזר ב"ר יהודה בעל הרוקח, ר' משה מקוצי מחבר הסמ"ג, ר' ברוך ב"ר יצחק בעל התרומה ועוד.

ס פ ר ה מ נ ה ג י ם מ ה ר" א ט י ר נ א ח ו ד ש ת מ ו ז

מ"ז בתמוז עד אחר ט' באב. ויש שאין אוכלין בשר [ואין] ושותין יין [מ"ז בתמוז] עד שבת נחמו. ואין נושאים נשים. סליק חדש תמוז. ר' יצחק אייזיק טירנא מחבר 'ספר המנהגים' חי באוסטריה (סוף המאה הי"ד - מחצית המאה הט"ו). הוא חיבר את 'ספר המנהגים' שלו במטרה לסכם את מנהגי יהודי אוסטריה לכל השנה על פי מנהגי רבותיו. עם נדידת היהודים מזרחה התפשט מנהג זה במזרח אירופה, והספר הפך למקובל והנפוץ ביותר מבין ספרי המנהגים באשכנז.

ה ס ב ר ה ס ו ג י ה

"אמר רבי זעורה נשייא דנהגן דלא למישתייא מן דאב עליל מנהג שבו פסקה אבן שתיה מה טעם כי השתות יהרסון". [ירושלמי פסחים פ"ד ה"א]

עם ישראל לדורותיו חווה את חורבן בית המקדש כחווית אבלות, ומכח חוויה זו הונהגו בימי בין המצרים מנהגים שונים של אבלות שאינם מוזכרים בגמ'. מקור המנהגים הללו בירושלמי המגדיר מנהג כדבר שיש לו יסוד הלכתי, מנהג שאין לו יסוד הלכתי אינו מנהג, וניתן לבטלו. אומר הירושלמי ש"נשייא דנהגן דלא למישתייא מן דאב עליל מנהג" – נשים הנוהגים "דלא למישתייא" מתחילת חודש אב, מנהגן מנהג, שיש לו יסוד הלכתי.

המרדכי [ס' תרג] מביא שני פירושים המבוססים על שתי גרסאות לירושלמי. רב נסים גאון גורס "למשתא עמרא", יש גורסים "למשתא חמרא", ויש גורסים כגרסה שלפניו "למישתא" סתם. לגרסת רב נסים גאון פירוש המילה "למשתא" "שתי", מלשון שתי וערב. הירושלמי מביא מנהג שלא להכין את חוטי השתי לאריגת הבגד. לפי הגרסה השניה, פירוש המילה "למשתא" לשתות, והירושלמי מביא מנהג שלא לשתות יין בתשעת הימים.

המרדכי [ס' תרג] מביא שהרשב"ט למד מהירושלמי שאסור לתקן כלים חדשים בתשעת הימים [הבית יוסף (ס' תקנא סע' ז ד"ה ודע) מקשה כיצד הרשב"ט לומד איסור, הרי הירושלמי עוסק במנהג בלבד. הוא עונה שבשבוע שחל בו תשעה באב יש איסור, ובתשעת הימים מנהג. הדרכי משה (שם אות ד) מקשה כיצד הרשב"ט לומד על תיקון כלים, הרי המנהג של הירושלמי מבוסס על הקשר המילולי בין "משתא" לבין אבן השתיה, ומנין ללמוד על כלים חדשים?]. תרומת הדשן [ס' קנב] מגדיר שאיסור תיקון כלים חדשים נאמר רק ביצירת הכלי עצמו, שיש בתיקונו שמחה, אבל שלבים מקדימים ליצירת הכלי, אין בהם שמחה ומותר לעשותם בתשעת הימים.

הרמב"ם [פ"ה ה"ן] פוסק: "וכבר נהגו ישראל שלא לאכול בשר בשבת זו". הראב"ה [תתפב] מביא מנהג זה, ומרחיב אותו בשני דברים: הרמב"ם אוסר רק בשר, והראב"ה אוסר גם יין, הרמב"ם אוסר רק בשבוע שחל בו תשעה באב, והראב"ה אוסר מראש חודש אב. האיסור לאכול בשר ולשתות יין בשבוע שחל בו תשעה באב ובתשעת הימים דורש הסבר. כפי שראינו לעיל דיני תשעת הימים ומנהגיהם מבוססים על דיני אבלות, ואבל מותר לאכול בשר ולשתות יין [רמב"ם הל' אבל פ"ד ה"ן]. אמנם אונן באסור בבשר ויין, אבל קשה לעלות על הדעת שדין תשעת הימים זהה לדין אונן שמתו מוטל לפניו. ניתן לענות על שאלה זו משני כיוונים שונים:

א. איסור בשר ויין בשבוע שחל בו תשעה באב ובתשעת הימים מבוסס על דיני אבלות. הגמ' במסכת סנהדרין [ע.] אומרת: "לא נברא יין בעולם אלא לנחם אבלים... שנאמר תנו שכר לאובד ויין למרי נפש", תפקידו של היין לנחם את האבל בשבעת ימי אבלותו. לפי זה ניתן לומר שאיסור אכילת בשר ושתית יין באוננות נובע מאיסור עקרוני של אבל באכילת בשר ובשתית יין. איסור זה בוטל כיוון שהיין נצרך לנחם "מר נפש", באבלות החורבן שאין מרות נפש, אין צורך להתיר שתיית יין, ולכן חוזר האיסור המקורי על אכילת בשר ושתית יין.

ב. איסור בשר ויין בשבוע שחל בו תשעה באב ובתשעת הימים אינו קשור לדיני אבלות. הגמ' במסכת בבא בתרא [ס:] מספרת: "תנו רבנן כשחרב הבית בשניה רבו פרושין בישראל שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין, נטפל להן ר' יהושע אמר להן בני מפני מה אי אתם אוכלין בשר ואין אתם שותין יין? אמרו לו נאכל בשר שממנו מקריבין על גבי מזבח ועכשיו בטל, נשתה יין שמנסכין על גבי המזבח ועכשיו בטל, אמר להם אם כן לחם לא נאכל שכבר בטלו מנחות, אפשר בפירות, פירות לא נאכל שכבר בטלו בכורים, אפשר בפירות אחרים, מים לא נשתה שכבר בטל ניסוך המים, שתקו. אמר להן בני בואו ואומר לכם, שלא להתאבל כל עיקר אי אפשר שכבר נגזרה גזרה, ולהתאבל יותר מדאי אי אפשר שאין גוזרין גזירה על

הצבור אא"כ רוב צבור יכולין לעמוד בה...". הפרושים שבזמן חורבן הבית קיבלו על עצמם שלא לאכול בשר הקרב על גבי מזבח, ושלא לשתות יין המתנסך על גבי מזבח. ר' יהושע התנגד למעשיהם מבחינה חינוכית, אבל לגופו של ענין הם צדקו, בשר ויין מהווים את מרכז עבודת בית המקדש, וכיוון שעבודת המקדש בטלה, אין אנו מסוגלים ליהנות מבשר ויין המסמלים את עבודת המקדש. לא ניתן להפסיק לאכול בשר ולשתות יין במשך כל השנה, שאין גוזרים גזרה על הציבור אלא אם כן רוב צבור יכולים לעמוד בה, אבל רוב הציבור יכול לעמוד באיסור בשר ויין במשך שבוע אחד.

בין שתי ההבנות הללו לאיסור אכילת בשר ושתית יין יש נפקא מינה בגדרי האיסור. לפי ההבנה הראשונה אסור לאכול בשר ולשתות יין שיש בהם שמחה, לפי ההבנה השנייה האיסור הוא רק על בשר ויין הראוי להקרבה על גבי המזבח. הכלבו [סי' סב] מקשר את איסור אכילת בשר ושתית יין להקרבת הקרבנות ולניסוח היין, והוא מתיר לאכול תבשיל של בשר. המרדכי [סי' תרלט] מבין שהאיסור נובע מחיוב למעט את השמחה והוא אוסר אפילו בשר עוף [עיין בדבריו שהוא לומד מהגמ' במסכת חגיגה שבבשר עוף אין שמחה]. הבית יוסף מביא את שתי הדעות וכותב, שפשיטא שאדם שהתנה כשהתחיל לנהוג איסור שמותר לו לאכול בשר עוף, שבשר עוף לא נאסר עליו.

הרמב"ם [הל' תעניות פ"ה ה"ו] פוסק: "וכבר נהגו ישראל שלא... יכנסו למרחץ עד שיעבור התענית". המנהג שלא לרחוץ בשבוע שחל בו תשעה באב מובא גם בראב"ה, אבל הוא מרחיב את האיסור לכל תשעת הימים. הרמב"ם פוסק ש"נהגו ישראל שלא יכנסו למרחץ", משמע שרק רחיצה בחמים אסורה, תרומת הדשן [סי' קנ] מדייק מהאור זרוע ומהמרדכי שאף רחיצה בצונן אסורה.

הרמב"ם סובר שאבל אסור ברחיצה בשבעה ומותר בשלושים [הל' אבל פ"ה ה"ד, פ"ו ה"ב]. מכיוון שדיני שבוע שחל בו תשעה באב מקבילים לאבלות שלשים, הוא חייב לפרש שהמנהג בשבוע שחל בו הוא משום שבאבלות דרבים מחמירים בדברים שבפרהסיא, ולכן האיסור בכניסה למרחץ בלבד. הרמ"א [יו"ד סי' שפא סע' א] פוסק שמנהגנו לאסור רחיצה כל שלושים, ולכן הוא יכול לאסור אף בתשעת הימים רחיצה בצונן [עיין ש"ך סק"א ודגול מרובה שם, האם איסור רחיצה כל שלושים בצונן או בחמים בלבד].

ספר המנהגים [למהר"א טירנא, חודש תמוז] מביא שאין נושאים נשים מי"ז בתמוז, ויש הנוהגים שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין. בספר חסידים [סי' תתמ] מובא שאין מברכים שהחיינו בשלושת השבועות. הגר"א [סי' תקנא סע' יז] סובר שדברי ספר חסידים הוא חומרא יתרה, שהרי מפורש בגמ' בברכות, שאדם שמת לו מת והשאיר לו ירושה, מברך ברוך דיין אמת ושהחיינו, משמע שמותר לברך שהחיינו אפילו כשמתו מוטל לפניו, ומדוע שלושת השבועות חמורים יותר? המגן אברהם [סקמ"ב] מתרץ, שבברכת שהחיינו מברכים "שהגיענו לזמן הזה", ושלושת השבועות אינו זמן הראוי לברכה זו.

סיכום

נהגו ישראל מנהגי אבלות בימי בין המיצרים בנוסף לדינים שתיקנו חכמים. נחלקו הראשונים במנהגים אלו:

הרשב"ט אוסר לתקן כלים חדשים, והוא לומד איסור זה מהירושלמי שנהגו נשים שלא לערוך חוטי השתי לאריגת הבגד.

הרמב"ם אוסר אכילת בשר בשבוע שחל בו, הראב"ה אוסר גם יין, ואוסר מראש חודש אב. הכלבו מתיר תבשיל של בשר, והמרדכי אוסר אף בשר עוף.

הרמב"ם אוסר הליכה למרחץ בשבוע שחל בו, הראב"ה אוסר מראש חודש, ותרומת הדשן מבאר שאף רחיצה בצונן אסורה.

רבי יהודה החסיד אוסר לברך שהחיינו בשלושת השבועות, והגר"א סובר שמותר לברך ברכת שהחיינו.

בספר המנהגים מובא שאין נושאים נשים בשלושת השבועות.

הלכה

השו"ע [סי' תקנא סע' ח] פוסק שמנהג הנשים שלא לסדר חוטי השתי מראש חודש אב מנהג, והוא פוסק [סע' ז] שאסור לתקן בגדים חדשים ומנעלים חדשים בשבת זו, ויש מחמירים מראש חודש.

השו"ע [סע' ט] מביא שיש נוהגים שלא לאכול בשר ולא לשתות יין בשבוע שחל בו, יש נוהגים לאסור מראש חודש, ויש אוסרים מי"ז בתמוז. המשנה ברורה [סקנ"ח] כותב שמנהגנו לאסור מראש חודש.

השו"ע [סע' י] פוסק שמותר לאכול תבשיל של בשר, ואסור בשר עוף, בשר מלוח ויין תוסס. המשנה ברורה [סקס"ג] כותב שמנהגנו לאסור אף תבשיל של בשר.

השו"ע [סע' טז] מביא שיש נוהגים שלא לרחוץ מראש חודש ויש שאוסרים בשבוע שחל בו בלבד. המשנה ברורה [סקפ"ח] פוסק שאפילו בצונן אסור.

השו"ע [סע' יז] פוסק שטוב לזהר שלא לברך שהחיינו בשלושת השבועות על פרי או על בגד, אבל על פדיון הבן מברך ואינו מחמיץ המצוה. המשנה ברורה [סקצ"ח] מביא את הגר"א שמברכים שהחיינו כל שלושת השבועות, והוא מכריע שבשבת אין להחמיר.